

גיטה אבינור / קווים ביצירתו של גרשון שופמן

(במלאת לו 85 שנה)

גרשון שופמן

דפוסי הכתיבה של גרשון שופמן — אמנות הסיפור הקצרצר, הרישום, הקיווקו, — אינם מקובלים ביותר היום. לכאורה, יש בכך משום תמיהה: שהרי הרומאן עב הכרס יצא מן האופנה אף הוא, ואפשר היה אם כן להניח, כי הרישום הקצר ירכוש לו שוב מהלכים. למעשה, אין כאן כל סתירה. את הרומאן עב הכרס אין מרבים לקרוא בשל קצב החיים המודרני, חוסר הנשימה וחוסר הסבלנות. הכרכים הרבים והכבדים של טולסטוי, בלזק, דיקנס, עדיין מקובלים על הנוער, אולם כמה מבוגרים מוכנים לקרוא בהם תוך התעמקות וריכוז? הכוונה, כמובן, לרומאן הקלאסי; שכן קיימים כמה רבי-מכר מודרניים, הנחשפים בשוק, שערכם האמנותי מפוקפק, אולם ערכם המילולי נמדד בכמה קילומטרים. ממילא מובן, כי יש גם יוצאים מן הכלל — אולם בסיכום אפשר לקבוע בביטחה, פחות או יותר, שהרומאן עב הכרס מקובל כיום הרבה פחות מאשר במאה ה־19. למרות סלידת הקורא המודרני בפני מאמץ הקריאה של ספר ארוך, — אין הוא נמשך לרשימה הקצרה; וזאת מאותה סיבה עצמה. עיקרה של הרשימה הוא בצמצום הביטוי, בריכוז המחשבה. הקריאה בשורה של רשימות קצרות מיגעת יותר מאשר הקריאה בסיפור אחד בעל אורך בינוני. שהרי על קורא הרשימות להתאמץ כל פעם מחדש, להתעמק, לקלוט רעיון נוסף. הרומאן הקצר, הנובלה, — הם הצורות המתאימות ביותר לקצב הקורא המודרני.

שאלה אחרת לגמרי היא, האם העובדה שצורה ספרותית מסויימת היא בלתי אופנתית — קובעת גם את ערכה האמנותי של היצירה הנדונה. כאן עלינו להשתמש בקנה מידה שונה. גדולה זכותו של שופמן, שהוא יוצר צורה ספרותית מסויימת בספרות העברית. קשה יהיה להצביע על עוד מישהו, שכבש צורה ספרותית במידה כזו, עד שנקבע זיהוי מוחלט בינו לבינה. ישנם סופרים גדולים, שהספרות העברית החדשה לא תתואר בלעדי יצירותיהם, ועם זאת אין הם בעלי חזקה על סוג ספרותי, כיוצרים וכמעצבים. כמובן, אין שופמן יוצרה של הרשימה הקצרה בספרות העולמית. הוא העביר צורת ביטוי קיימת ומקובלת לספרות העברית. למעשה, ידועה השפעתו של פטר אלטנברג, היהודי הווינאי, על שופמן. הסיפור הקצרצר,

הרשימה המרפרפת, הם מסימני ההכר של אלטנברג. יחד עם זאת, הרי בספרות העברית אין לו לשופמן מתחרים רציניים באותו שטח ביטוי מיוחד בו בחר.

בספרות (כבכל אמנות אחרת) אין להפריד את החוץ מן הפנים, את הצורה מן התוכן, את הסגנון מן הרעיון. על כן יש לה לרשימה הקצרה חוקים פנימיים, הנקבעים בהתאם לצורתה החיצונית. קוצר היריעה מחייב בהכרח את צמצום הביטוי. יש חשיבות בהבעה מרוכזת. הרשימה בנויה לרוב סביב ציר מחשבתי אחד. במקום נושא מסתעף, בעל משמעויות שונות, באה הפואנטה הקצרה, החייבת להיות המסקנה ההגיונית של מה שנאמר עד כה, ועם זאת יש בה לעיתים מיסוד ההפתעה. יש להעיר כאן, כי הקו המתוח בין הפואנטה המבריקה לבין חוסר המשמעות הוא קו דקיק ביותר. ברומאן רחבי־יריעה קיימת האפשרות של תיקון מלה או רעיון; אם תיאור מסויים לא עלה יפה, אין בכך אמנם מעלה יתרה, אך אין עובדה זו דייה כדי לחרוץ את דינה של כל היצירה כולה לשבט. ואילו הרשימה הקצרה מאבדת את ערכה עם הפגם הקטן ביותר.

הצורך בהוצאת מסקנה, בגיבוש רעיון, בבנין פואנטה, מחייב גיוון רב. שהרי כל רשימה צריכה להעלות משהו חדש — או להאיר משהו ישן באור חדש. יש והמסקנה הקצרה, הפסקנית, מסבכת את הסופר בסתירה גלויה. הנה רעיון חוזר הוא בכמה מרשימותיו של שופמן, כי אותו יהודי שסבל דיוכי והשפלה בגולה, בניכר, סובל השפלות גם במולדתו, אליה הגיע אחר תלאות וייסורים. המוכה שם, מוכה גם כאן. כך ברשימה „למה תכה אחיך?!“ („בטרם ארגעה“, הוצאת „עם עובד“, תש"ב), כתוב:

...באניית מעפילים נמלט, מוכן לסבול כאן מחסור, רעב, העדר צל־קורה, ובלבד ש לא להיות מוכה — והנה קפץ עליו בריון משלנו ומכה אותו גם כאן, גם כאן!!

או ניקח, למשל, את הרשימה „שוב...!“. כאן מסופר על אלמנה יהודיה, אשר סבלה בראותה את בנה יחידה חוזר מידי פעם מוכה מבית הספר באוסטריה האנטישמית. אולם סבלה גדל עוד יותר, כשהבחינה בסימני אלימות בפניו של הבן, בחזרו הביתה מלימודו בבית ספר עברי בארץ־ישראל.

לעומת זאת ממחישה הרשימה „בינינו לבין עצמנו“ רעיון שונה לגמרי. כאן מסופר בהתלהבות על האווירה המיוחדת שבארץ־ישראל החפשית מעול זרים (לאור הגישה המפוכחת שלנו כיום, אפשר אף לומר — בהתלהבות נאיבית). אין פרץ ואין צווחה, כל המריבות נפתרות בדרכי שלום. אם קורה המקרה הרע ששניים מסתככים בריב, הרי גם אז אין לחשוש:

הנה פרצה קטטה בין מצחצחי־נעלים, והחזק הרים יד על החלש ממנו. עוברים ושבים מפרידים כרגע בין הניצים, דוחקים את זה לכאן ואת זה לכאן — וחסל. הכל, איפוא, מתיישב מאליו, בינינו לבין עצמנו, ללא אינטרבנציה של שוטרים ומגלביהם, ללא דין ודיין!

ובמקרה אחר של אלימות, התגובה המיידית של הקהל מסביב היא — „להכות אסור!!“ אכן, אם אנו עורכים הקבלה בין שלושת הרשימות שהזכרנו, אנו מגיעים בהכרח למסקנה, שאין הרעיון המרכזי שבהם חופף. ברור שהחיים עצמם מליאים תופעות שונות וסותרות; לעיתים אנו מקבלים התרשמות מסויימת ואילו בפעם אחרת נתקלים אנו בתמונה שונה מקודמתה; עם זאת, יש להדחות, שהקריאה ברשימות השונות הסותרות גורמת לנו לתמיהה כלשהי.

בכתיבתו של גרשון שופמן אפשר להבחין בכמה קווים יסודיים. התחנות השונות בדרכו (הן הדרך הגיאוגרפית והן הדרך הנפשית) ניכרות היטב בגוף יצירתו. דומה כי התקופה המכרעת היתה התקופה הארוכה בה שהה הסופר באוסטריה, תחילה בווינה ואחר כך בסביבה כפרית בשטייארארק. ווינה היתה באותם ימים עירם של יוצרים יהודיים קוסמופוליטיים. למרות האנטישמיות הגוברת, פרחו חיי הרוח היהודיים. מדובר כאן, לרוב, ביוצרים יהודיים אשר כתבו בשפה הגרמנית. אך שופמן, הגם שהוא יצר בשפה העברית, הושפע מסופרים אלה (מובן שלא היו אלה המשפיעים היחידים על יצירתו; הוא הושפע מיוצרים עבריים שקדמו לו, כשם שהוא השפיע על יוצרים עבריים שבאו אחריו). פטר אלטנברג הוזכר לא פעם בהקשר לכך. יהודי ווינאי אחר, אשר פיתח את אמנות הסיפור הקצרצר, הוא יוסף פופר־לינקאוס, בעל ה„פנטזיות של ריאליסט“, שלא בצדק, נשכח פופר־לינקאוס מלב. מן הראוי היה לעמוד

פעם בהרחבה על תחום השפעתו על שופמן. השפעות אלו, יש להוסיף כאן, הן השפעות בתחום הצורה יותר מאשר בתחום התוכן. נושאי של שופמן הם נושאי של סופר עברי; התקופה, שחוללה תמורות כה קיצוניות בקיומו של העם, ניכרת ברב כתביו. נושא היהודי והנכרי, גורלו המיוחד של היהודי בסביבה עוינת, או לפחות זרה, — זכו לטיפול נרחב ביצירתו של שופמן. ישיבתו בכפר קרבה את שופמן לבעיה יותר מאשר יושבי כרכים. שכן בכרך יכול אדם לחיות חיי חברה בחוג מצומצם משלו, ולשכוח במידת מה את האחרים שעמהם אינו בא במגע ישיר. אולם בכפר האפשרויות מצומצמות, ואי אפשר להתעלם מיחס הסביבה. העיסוק בנושאים בעלי משמעות לגבי הכלל, הוא עצמו מסימני התקופה. כיום מרבים רוב הסופרים שלנו להשתקע בעולמם הפרטי והמסוגר. והרי דרך מחשבתו של שופמן ורגישותו המיוחדת מן הדין היה שיוונוהו בדרך זאת. יש בכתיבתו יסודות רגשיים, אפילו סנטימנטליים. ההתרשמות לעולם היא סובייקטיבית מודגשת. הסופר אינו חושש מהזהדות שלמה עם רגשותיו. למרות הסובייקטיביות והבלטת העולם הפרטי, הרי תופס המומנט הלאומי מקום ניכר בגוף היצירה. וזהו, כפי שאמרנו, מסימני רוח התקופה. שופמן נוטל חוויות ורשמים מן המתרחש סביבו, ומסר את אלה ברשימותיו וסיפוריו. העולם הוא עולם המעשה. ממילא מובן, שהרשימות הקצרות הן פרי התרשמות מיידית יותר מאשר הסיפורים, בהם יש מקום אף ליסוד הדמיוני. דרך כתיבתו של שופמן, המתבססת על עולם הריאליה שמסביבו, משקפת את התחנות השונות בדרך חייו ונדודיו של הסופר; ודרך זו היא מגוונת ביותר. מעניין הוא לעקוב אחר הפנורמה המשתנה בשנות היצירה הארוכות. בשנים הראשונות יש אף שינויי סגנון וצורה; את הדפוס המיוחד לו מצא שופמן למעשה בשנות מלחמת העולם הראשונה, בעת שבתו בווינה. הכרך הראשון של הכתבים שלו עומד עדיין בסימן המספרים הגדולים שקדמו לו, כגון ברדיצ'בסקי. ניתן גם למצוא בסיפורים ראשונים אלה נושאים המופיעים אצל אחרים מבני התקופה — ברנר, גנסין, ועוד. הצעיר השחפן יונה, מן הסיפור הנושא שם זה, מזכיר לנו בדרך ייטורית צעירים אומללים אחרים הדומים לו, מן הספרות העברית והספרות הרוסית כאחת. השיממון הנורא שבעיירה הצ'ובית ניבט אלינו מתיאורים שונים. העולם המדכא, של מחלה, חוסר תכלית, שעמום וריקנות, המוכר לנו כל כך, שוב מופיע לפנינו בכל גווניו האפורים. אמנם הדרך מן הסיפורים הראשונים לרשימות המאוחרות היא דרך ארוכה מאוד, מבחינת צורה ותוכן, מחשבה ורעיון; מעטים מאוד הסופרים אשר, כמו שופמן, הצליחו למזג יסודות רבים כל כך ולשקף תמונת עולם מגוונת כל כך.

למרות ריבוי הרשימות והנושאים, הרי ניתן להבחין אצלו בכמה וכמה נושאים, החוזרים בלבושים שונים ובתיאורים שונים. להתנגשות בין העולם היהודי והנכרי נודע משקל מכריע. רבות הרשימות המתארות התנגשות זו על רקע הסביבה הכפרית-האוסטרית, רקע שאינו מופיע בתיאורי סופרים עבריים אחרים. ממקום שבתו בכפר עקב שופמן אחר ההתפתחויות שהובילו לקראת השתלטות הנאציזם. יש להדגיש, כי הוא צופה מראשית אחרית. סימני האנטישמיות הבוודיים מקבלים משקל ומוסיפים איום בשל הרגשת העתיד, שעדיין אינו צפוי אמנם בכל נוראותיו, אולם הוא עומד כבר מוחשי מאוד אחורי הסף. משום מה אין מעריכים אצלנו כלל את תפקידה המכריע של האוימה האוסטרית בעיצוב הנאציזם ובהשמדת העם היהודי. אנו טהרנו את השרץ ואיננו זוכרים את העבר ההיסטורי הקרוב ביותר. כדאי היה לרבים לרענן את זכרונם ולעין ברשימותיו של גרשון שופמן משנות השלושים המאוחרות. לעומת מה שקרה לאחר מכן, בשנות המלחמה, אמנם מטשטשים הדברים ומחווירים; אולם ביחס לאטימות הלב ולאדישות המופרות שהשתלטה עלינו בשנים האחרונות, הרי הרשימות שוב חוזרות להיות אקטואליות. למרות שמספר הרשימות, ששופמן כתב בתקופה זו בגליל שטייאר-מארק שבאוסטריה, הוא גדול, הרי הרוח המפעמת בהן היא אחידה. העיקר כאן הוא לא במאורעות המתוארים, שאחר הכל אינם אלא הקדמה חלושה למה שבא אחר כך, אלא בצפייה הוודאית לקראת האסון המתקרב. ב"טרם ארגעה" אנו מוצאים בכמה וכמה רשימות תיאורים של אנשים בוודיים, מצדיקי אומות העולם, אשר לא נצטרפו לגל המתפשט של האנטישמיות והנאציזם. אולם כאשר מגיעה שעת המבחן, גם בוודים אלה פונים ליהודים עורף, ולבסוף נשאר היהודי מבודד לגמרי מסביבתו. הנה הסיפור על האכר הזקן, בעל הדרת הפנים, המרבה לדבר כנגד הצעירים פורקי העול והמסורת. אחד מן הסימנים להתרופפות המידות הטובות הוא בעיני האכר העובדה, שסרים לשדה הקמה, רומסים את התבואה, ומזלזלים בצורה זו בעמל כפיים. אך כאשר מגיע יום ה"אנשלוס", מתחמק אף אכר זה מפגישה עם היהודי; וכשמזדמנים

שניהם לשביל צר, סוטה הראשון מדרכו וצועד לתוך השדה הזורע — רומס ברגליו את כל המלים היפות שהיו שגורות תמיד על פיו. בבוא יום הדין, שוכחים כולם את האידיאלים היפים שנשתבחו בהם משכבר בימים. ברשימה אחרת מתוארת משפחה חביבה, המגלה יחס טוב ליהודים, לשמחתם של אלה האחרונים; והנה עם השתלטות היטלר על אוסטריה מתברר, כי אנשים טובים אלה — אינם ארים טהורים, ועתה הם מנודים בדיוק כמו היהודים, שלפני כן נטו להם חסד מגבוה.

ביחסים המסובכים שבין יהודים לגויים לא תמיד רק האחרונים מופיעים באור שלילי. הנה, למשל, הסיפור „לב“. הרופא היהודי הישיש מתלונן בפני הפציאנט, הבא לחפש רפואה אצלו. האיש הזקן הוא ממורמר ומאוכזב. הזקנה שקפצה עליו מכבידה עליו את עבודתו. נוסדה קופת־החולים, והרופא הפרטי נמצא מקופח. מספר הרופאים במדינה הולך ומתרבה, וההתחרות קשה. רק לאחר כל אלה מגיע הרופא לנושא האנטישמיות. והנה הדבר המכאיב ביותר: לא רק בני הארץ הנכרים נמנעים עתה מלפנות לרופא יהודי. גם היהודים עצמם מעדיפים לשאת את מכאוביהם לרופא נוצרי; ודאי כל אחד ואחד מהם עושה זאת, בקוותו להוציא עצמו בדרך זו מהזדהות בולטת מדי עם בני עמו; כל אחד מבקש למצוא חן בעיני הגויים, ואינו מבין שהתנהגות זו רק תשפיל אותו בעיני הנכרי. למומנט זה, מומנט ההשפלה בעיני זרים, רגיש שופמן מאוד; הנושא צץ ועולה גם ברשימות שנכתבו כבר על רקע ארץ־ישראל, ארץ זו ששופמן מתגאה בה כפי שרק יהודי שעלה ארצה מן הגולה יכול להתגאות בה. כך למשל הוא מקדיש רשימה נרגשת (ומגומת בוודאי) ב„בטרם ארגעה“ לקריקטורה אחת שהופיעה בעיתון ארצישראלי, קריקטורה המשקפת את היהודי כאילו בראי העקום של התפיסה האנטישמית — אף מעוקם, וכיוצא באלה סימני הכר דראסטיים. מה תהא דעתם של אחריב עלינו, שואל הסופר ברוב פאתוס, — אם כך אנו רואים את עצמנו?

התסביך המיוחד של „בני ישראל ערבים זה לזה“ מתואר בבהירות ברשימה „טעות“. הסופר מתאר יהודי אחד, המעורר בקרבו רגש בחילה דחייה (כאן הרקע הוא העיר ווינה). הופעתו של אדם זה והתנהגותו מעבירים צמרמורת של רתיעה אצל המספר. הפרטים מעוררבים, עיקר וטפל כאחד. הידים הצפודות והרועדות, יריקת הכיח על הרצפה, המישוש בכל העוגות המוגשות, העיסקות האפלות והחשודות. והנה — אפתעה! יום אחד מזדמן לו למספר לראות אדם בזוי זה, כשהוא יוצא מן התפילה בכנסייה נוצרית! הסיט נגמר. האיש הנוצרי שוב אינו דוחה את המספר, כשם שעשה זאת היהודי המדומה לפני כן. האיש הוא נוצרי, על כן מעשיו אינם נוגעים לו למספר. בכמה משפטים, בתיאורים חסכוניים, בסיטואציה קולעת, מצליח שופמן לצייר באופן מוחשי קומפלס יהודי מעיק ביותר.

יש להזכיר בהקשר לכך את הרשימה „צר“. כאן יחס הסופר לבני עמו גובל בעיוות הדין. האם כל בעלי חניות הברגים הרמאים הם באמת רק „זילברשטיינים“ ו„ליכטנשטיינים“? יש להניח, כי רשימה אובייקטיבית היתה כוללת שמות אריים, במספר גדול יותר מאשר שמות יהודיים. כמובן, את השמות האריים אין הסופר רואה — שכן כאן אינו מרגיש כל קשר נפשי, כל רגש של אחריות והתחייבות. מעשיהם של בעלי השמות היהודיים פוגעים בו ומכאיבים לו; בעלי השמות האריים יכולים לרמות את לקוחותיהם כאוות נפשם — כאן יכול הסופר להיות אובייקטיבי, לראות את הדברים מרחוק ומגבוה.

כל המעין בכתבי שופמן, אינו יכול שלא להתרשם מיחסו המיוחד של הסופר אל האשה. זהו יחס רומאנטי־אבירי, אשר בזמננו כמעט וחלף מן העולם. המשיכה העזה בין גבר לאשה קיימת בימינו כשם שהיתה קיימת בעבר; אולם האבירות, שיש בה מן הסנטימנטלי, שוב איננה. ללא ספק, זוהי תופעה הכרוכה בתהליך שיווי הזכויות של האשה, ובכניסתה לחיים הציבוריים. היחס האבירי היה מבוסס על הגנת הגבר החזק על יצור חלש ממנו ותלוי בו. כדברי הפתגם, אי אפשר לאכול את העוגה ולשמרה בעת ובעונה אחת. האשה בעלת העמדה, הפעילה והמעשית אינה עוד בעיני שותפה יצור שמימי מעולם האחר, הזקוק להערצה, הגנה ורחמים. ואולי אנו בכלל כיום ציניים יותר, וכופרים בכל השתפכות רגשנית שאין בה מן התועלת ומן התכליתיות. מכל מקום, הרי התיאורים שהקדיש שופמן לאשה נודף מהם בושם דק של הווי רחוק, שכוח למחצה. יחס ההערצה לאשה הוא אחיד כמעט. אפילו אמה של הנערה האהובה היא יצור מופלא. מרעיף רחמים ורוך — שום זכר לקומפלס החותנת. בין אם אלו הן הנערות מימי הילדות והנוער, מן הכרכים שמעבר לים, ובין אם אלו הן הנערות מן המציאות הארצישראלית החדשה — כולן זוכות למנה גדושה של אידיאליזציה. הנערה מן

הנוצר העולה מצ'כיה, בקיבוץ שבעמק, מזכירה לו למספר בהופעתה האצילית את דבורה מספר שופטים ("דבורה"). נערה צעירה, העובדת בקיבוץ בבית המלאכה, בעבודה הנחשבת למלאכת גברים, מעוררת את התפעלותו של הסופר דוקא בשל הניגוד שבין היותה אשה לבין מלבושי העבודה הכבדים שעליה והעבודה הגברית בה בחרה; בביקור חוזר באותו קיבוץ, כאשר הסופר רואה את הנערה, והנה היא לבושה סינר ועובדת במטבח, כאילו ניטל קסמה המיוחד בעיניו.

אופייני הסיפור הקצר על שני ריעים שהתחרו בנעוריהם על אהבתה של נערה אחת. אחר שנים רבות של פרידה נפגשים השניים ומעלים זכרונות. כמובן, צף ועולה גם שמה של אותה נערה, אשר בינתיים נתבגרה, אף זקנה. וכאשר מתברר עתה, מעבר לכל ספק, כי באותם ימים ביכרה את האחד על רעהו — חש המקופח צער ואכזבה, כאילו כל אותן שנים אינן חומה חוצצת בפני חדות הזכרונות. העובדה, שאותה נערה שוב אינה נערה ואינה עוד יפה, אינה משנה כלל את יחסו של המספר. בהתאם למסורת הרומאנטית, מאמין הסופר ביציבותם של הרגשות. ותמונה אחרת: גבר ואשה, שניהם קשישים, נפגשים במולדת החדשה לאחר שלא ראו זה את זה שנים רבות. הגבר נזכר כיצד לפנים סרבה לו האשה, — ומה רב תמהונו כאשר היא מסרבת לו גם עתה, כשהיא עומדת על סף הזקנה. אצל סופר אחר היתה אפיונה ממין זה וודאי מתוארת כפארסה. ואילו אצל שופמן אנו מוצאים מלנכוליה, מלווה באירוניה דקה.

משהו מגישה זו אנו מוצאים כבר בסיפוריו המוקדמים של שופמן. הסיפור "אהבה" סובב על אהבת שני ידידים לאשה אחת. יוליה היא אשתו של אחד מן הריעים; היא נשארת ברקע, וחיבתה למעשה בהשפעה שיש לה על השניים. כאן, אולי, התפיסה היא "רומאנטית" פחות מאשר ברשימות המאוחרות יותר. שכן יוליה אינה טהורה מעבר לכל ספק. משך תקופה מסוימת היא משחקת ביוזעין ברגשותיהם של השניים. רק לאחר פרשה של היסוסים היא מתמסרת בשלמות לבעלה. יוליה מתה בלדתה — והאהב שלא זכה חש בעת הלוויה רגש של הקלה, אולי שמחה לאיד; עד שלמרות הטינה האישית מתגברת עליו הכרת הטראגיות שבמעמד.

הנשים אוריריות, מרחפות, נוגעות ולא נוגעות ביד קלה ביקריהן. עיסוקיהן המדויקים לוטים בערפל; הן שליחות תרעות מעולם היופי והשלמות. יחסו של הסופר לנשים קשור קשר אמיץ ליחסו ליופי. היפה כמעט זהה בעיניו עם הטוב. שוב, תפיסה, שכיום אינה מקובלת ביותר. כפי שאמרנו, נתייחד לו לשופמן מקום מיוחד בספרותנו, שאין עליו עוררין. הן בצורה והן בתוכן ידע לזבוע דפוסים מיוחדים משלו.